

UTÓSZÓ: PAVEL ALEKSZANDROVICS FLORENSZKIJ ÉLETE ÉS MUNKÁI

1882. január 9-én született a Jeliszavetpolszki Kormányzóság Jevlak településén, ahol apja közlekedési mérnökként teljesített szolgálatot, mint a Kaukázusi Körzet közlekedésügyi parancsnokának helyettese. Apja Alekszandr Ivanovics Florenszkij orosz műszaki értelmiségi család sarja, anyja Olga (eredeti örmény nevén: Szalomeja) Pavlovna Szaparova, a karabahi Gülisztánból Tifliszbe (Tbiliszibe) menekült, grúz nemzetségekkel keveredett nagy örmény családok egyikének leszármazottja. A névkutatással is foglalkozó Pavel Florenszkij kiderítette, hogy anyai családjának neve – „Szaparova” – a grúz „pajzs”, „védőpajzs” szóból származik. Származásának, gyermekkorának és felnövekedésének ez a kaukázusi kulturális eleme mind saját bevallása, mind kortársai és életrajzírói szerint meghatározó szerepet játszott felfokozott természet- és életszeretében, vallási konverziójában, egész tudatosan kimunkált keresztény világszemléletében, gondolkodásában, amelyet a földi és a mennyei világ közötti érzéki-anyagi közvetítések, a „mágia” szerepének hangsúlyozása jellemez. Mint később ő maga írja *Gyermeimnek* ('Gyetyam moim') című számadásában: „„Tudósnak» lát-

szottam, belül azonban «mágus» voltam”, és mint róla írja egy teológiáját monofizitista jellegéért bíráló kortárs szerző, Sz. Sz. Horuzsij: „Teljesen Florenszkij szellemében járunk el, ha ezen a ponton felidézzük származását, és hangoztatva annak a feltételezésünknek, hogy gondolkodása többet köszönhet az anyai ágnak, mint az atyainak, Pavel atyában felfedezzük a nagy *örmény* teológust. Élete számos belső kontrasztjának egyike ez: archaizált a vallásban és újjító volt a filozófiában.”

1894–1899: Tifliszben végzi gimnáziumi tanulmányait. Kitűnik szenvedélyes tudásszomjával és a természettudományok, különösen a matematika területén tanúsított rendkívüli képességeivel. A gimnázium utolsó évében súlyos lelki válságon megy át, amely keresztény konverziójának kezdetét is jelzi. Családjában, amely nemzedékeken át elkötelezettje volt az egzakt tudományoknak és az európai polgári kultúrának, világi nevelést kapott, a vallás meg sem érintette, ám éppen a természettudományokban elérhető tudás végességének és viszonylagosságának felismerése fordítja filozofikus elméjét az Abszolút Igazság keresése, végső soron a transzcendencia kérdései felé.

1900: megkezdte egyetemi tanulmányait a Moszkvai Egyetem fizika–matematika szakán. Olyan nagy formátumú matematikus professzorok tanítványa lesz, mint N. V. Bugajev (Andrej Belij, a szimbolista filozófus-költő édesapja), a Moszkvai Matematikai Társaság egyik alapítója és A. I. Vvegyenszkij. Kandidátusi disszertációjának címe: *A síkgörbék mint a térbeli folytonosság megtörésének helyei* (Об осозобенносztjah пlosionkih krivih kak mesztah narusenij nyepreprivnosztji’), amely *A diszkontinuitás mint világnéze-*

ti elem című filozófiai értekezésének egyik fejezeteként készült el. Az egyetemen a történettudományi–bölcseleti fakultás előadásait is látogatja. Az előadások hatására kezd formálódni saját vilásképe, amelyet a korszakban uralkodó filozófiai gondolkodásmódok és iskolák – pozitivizmus, kantiánus/neokantiánus filozófia – elutasítása és az objektív idealizmus, különösen az orosz szimbolizmus költő-filozófusainak és vallásfilozófusainak (többek között Vlagyimir Szolovjovnak, Vjacseszlav Ivanovnak, Szergej Bulgakovnak, Andrej Belijnek) újplatonikus gondolkodásához való közeledés határoz meg. Mint maga Florenszkij írta *Gyermekeim-bez* címzett, fentebb már idézett vallomásában, pályájára visszatekintve: „*Mindig szimbolista voltam.*” Csakis a filozófiai szimbolizmus talaján állva jelenthette ki: „Matematikai és fizikai tanulmányaim (a nem-folytonosság eszméje, a funkció- és számelmélet) vezettek el az egyetemes vallási világszemlélet teoretikus alapjainak formális elfogadásához.” A. F. Loszev, Florenszkij néhai tanítványa, az ókori görög gondolkodás enciklopédikus tudású ismerője pedig így foglalta össze kései visszaemlékezéseiben, miért vált elválaszthatatlanná a matematikai és a metafizikai érdeklődés Florenszkij életművében: „Pavel atya ugyanahhoz az univerzalizmushoz és szintetizmushoz jutott el, amely az ókori görögök gondolkodását, így Platónét is jellemezte, csak ő más alapokon, a legújabb matematikai kutatások eredményeire támaszkodva... Az ókoriak számára a matematika és a filozófia egy volt... Ez magyarázza a matematikus Florenszkij kötődését az ikonfestészethez. Mert éppen az ikonban jelenik meg az általános, amely lényegét tekintve matematikai, ámde az ábrázolásban eleven lény alakját ölti.

A végtelen mint érzékileg felfogható eleven lény, mint személy – ebben rejlik Florenszkij tanításának újdonsága.”

1904: Az egyetem elvégzése után több tanszéken is állást kínálnak neki, ő azonban beiratkozik a Moszkvai Hit-tudományi Akadémiára, azzal a feltett szándékkal, hogy – mint írta – „megteremtse az egyházi és a világi kultúra szintézisét, teljesen az Egyházhhoz csatlakozva, s hogy mindenféle engedmény nélkül, becsülettel fogadja el az Egyház egész pozitív tanítását csakúgy, mint a tudomány és filozófia világképét és a művészetet is”.

1908: Befejezi „A vallási igazságról” című kandidátusi értekezését, mely utóbb *Az Igazság oszlopa és erőssége* (‘Sztolp i utverzsgyenyije Isztyini’) című magiszteri disszertációjának és 1914-ben napvilágot látó korszakos hatású művének a magvát (a könyv első hét fejezetét) alkotta. A világháború előestéjén megjelent apokaliptikus hangoltságú könyvben felebarátjához írt vallásfilozófiai levelek formájában – egyszerre követve Pál apostol leveleinek biblikus hagyományát és az első nagy orosz konvertita, Gogol vallási leveleinek irodalmi műfaját – a megtérés útjait kívánja megmutatni a kételkedőknek, az erre szomjazóknak, az ortodox Egyházhhoz vezető minden út feltételül a hitben való életet, „az eleven vallási tapasztalást, mint a hittételek megismerésének egyetlen igaz módját” jelölve meg. Ezért utal a könyv címe az „élő Isten Egyházára”, mely „az igazság oszlopa és erőssége” (1Tim 3, 15), míg alcíme így hangzik: *Az ortodox teodicea megfogalmazásának kísérlete tizenkét levélben* (‘Opit pravoszlavnoj teodicei v dvenadcatyi pizmah’). A külső kiállításában is rendkívüli könyv vizuális világa – metszetei, ábrái, ikonokról készült rajzai, papírjának minő-

sége, betűtípusa – a szecessziós jelleget öltött, stilizáló szimbolizmus korszakára vallott. A könyv élén, mintegy az egész mű mondanivalójának emblémájaként egy emelvényen álló kettős angyalalak látható Ambodica „Symbola et Emblemata” című híres metszetgyűjteményéből, ezzel a felirattal: „Finis amoris – ut duo unum fiant.” (‘A szeretet/sze- relem végső határán – kettőből, hogy eggyé legyenek.’) A nagyszabású, rendkívüli tudásanyagot felvonultató, stili- zált filozófiai-költői nyelven írt mű, amelynek közel a felét a jegyzetek – megannyi önálló filozófiai és teológiai betét – teszik ki, megosztotta kortársait. Nemcsak az Egyház teoló- gusai bírálták, de vallásfilozófus kortársainak némelyike is támadta. Különösen Nyikolaj Bergyajev, aki esztétizálással, dekadenciával és a szabadság problematikája iránti közöm- bösséggel vádolta Florenszkijt: „Pavel Florenszkij atya az orosz ortodoxia ragyogó, tehetséges, artisztikusan kifino- mult szellemű stilizálója – egyetlen gondolata, egyetlen sza- va sincs, amely ne ment volna át ezen a stilizáción. Az ő ortodoxiája nem élő, nem a maga közvetlenségében jelenik meg, hanem stilizáltan, nem naiv, hanem – a szó schilleri ér- telmében – szentimentális módon. [...] Florenszkij atya olyan, mintha alexandriai lenne – szellemileg nem az archa- ikus görög világhoz, hanem a hellenizmushoz kötődik. Fi- lozófusként és teológusként, íróként és igehirdetőként egy- aránt az archaikus ortodoxia stilizátora, a dekadensek egyike.” Amit a keresztény perszonalizmus szabadságteoló- giájának képviselője, Bergyajev kárhoztat, arra egy másik nagy orosz vallásfilozófus, Szergej Bulgakov, Florenszkij ba- rátyja és eszmetársa, aki szintén a papi hivatást választotta, csodálattal emlékszik vissza: „Pavel atya személyében Athén

és Jeruzsálem találkozott. [...] Mindaz, ami kivételes tudományos tehetségéről vagy kifejezőmódjának öntörvényűségéről elmondható, másodlagos és elhanyagolható ahhoz a leglényegesebbhez képest, ami személyiségének szellemi középpontját, napját alkotta, amely megszentelte tehetségének adományait – és ez papi mivoltában rejlett. V. V. Rozanov, aki megpillantva őt, egy életre a vonzásába került, így fogalmazta meg karakterének ezt a leglényegesebb vonását: *biereiisz* – mondta róla, így, ezzel a szóval, görögül –, vagyis pap. És ez pontosan így van.”

1908–1918: A Hittudományi Akadémia elvégzése után az Akadémia filozófiatörténeti tanszékén közel tíz éven át előadásokat tart az antik filozófia, a kanti filozófia, a kultusz és kultúra filozófiájának tárgykörében. A. F. Loszev így emlékszik vissza az előadásokra: „Florenszkij a platonizmus olyan koncepcióját adta elő, amely mélységét és finomságát tekintve mindent felülmúlt, amit Platónról valaha is olvastam.” Ezekben az években formálódik ki Florenszkij kultúra-koncepciója, amely szerint egy nép gondolkodásmódja, filozófiája, világszemlélete és vallási kultusza, vallási hitvilága, hitgyakorlata között a legszorosabb összefüggés van: „Minden egyes nép filozófiája e nép hitének lényegig hatoló feltárulkozása, amely e hitből keletkezik és e hit felé tart. Ha lehetséges orosz filozófia, akkor az csakis a pravoszláv (ortodox) hit filozófiája lehet” – írta 1912-ben, az orosz szlavofilizmus szellemi nyomdoka-it követve.

1911-ben szentelik pappá a Szent Szerгий által a XIV. században a Moszkva melletti Radonyeys városkában alapított Szentháromság-kolostorban, amelynek elnevezésébe a

szent nevét is felvették (Troica-Szergijeva lavra), s amely évszázadokra az orosz ortodox kultúra központja lett (a szovjet érában Zagorszkként volt ismeretes). Itt telepedik le családjával, a kolostortól nem messze, egy faházban és tanít, egy ideig a Szergijev Poszad székesegyház házikórházának papjaként teljesítve szolgálatot. „Úgy képzelem el a jövőben a Troica-Szergijev kolostort, mint az orosz Athént, Oroszország élő múzeumát – írta később a helyről és a hely szelleméről –, ahol virágzásnak indul az alkotás és a kutatás, s ahol intézmények és személyek békés együttműködése és jó szándékú versengése révén válik valóra a magas rendű elhivatottság: egy töretlen egészként létező kultúra megteremtése... egy új Hellász létrehozása...”

1912–1917 között a *Bogoszlouszkij Vesztnyik* ('Teológiai Értesítő') című folyóirat szerkesztője és a folyóirat körül csoportosuló értelmiségi kör szellemi vezetője, aki összekötő kapoccsá válik a Moszkvai Hittudományi Akadémia és a vallási szekták, az ezotéria, teozófia felől az Egyház irányában tapogatózó moszkvai értelmiségi körök és társaságok (Vlagyimir Szolovjov Emléktársaság, Keresztény Megvilágosodást Keresők Novoszjolovszkiji Társasága stb.) között.

1917: Az orosz forradalom kitörése megrendíti, de Oroszország összeomlásában nem politikai fejleményt lát, hanem – mint az orosz szimbolista „apokaliptikusok” és neoszlavofilek közül oly sokan – a polgári civilizáció vékony kérgének lehámlását, a nyugati modernitás válságának törvényszerű végpontját, a despiritualizálódás – vagy másként fogalmazva: a világ varázstalanodása – nyomában járó nihilizmus győzelmét. „Mindazt, ami körülöttünk zajlik, termé-

szetesen gyötrelmes látnunk. Mégis hiszem, ha kimeríti erejét, a nihilizmus meg fogja mutatni nyomorúságát, mindenkinek elege lesz belőle és meggyűlöli, és ha ez az egész utálatosság egyszer véget ér, a szívek és az elmék, bágyadtan és félénken bár, de kiéhezetten fognak visszatérni az orosz eszméhez, Oroszország, a Szent Oroszthon eszméjéhez [...] Bizonyos vagyok azonban benne, hogy a legrosszabb még előttünk van, nem mögöttünk, a krízis még nem következett el. Hiszem azonban, hogy ez a krízis meg fogja tisztítani az orosz élet atmoszféráját, sőt az egész világ atmoszféráját, amelynek romlása csaknem a XVII. század óta tart.” Az életét is felforgató átalakulás politikailag mindvégig hidegen hagyta. 1927-es *Önéletrajzában* olvashatjuk: „Politikai kérdésekről nincs mit mondanom. Jellememből és tevékenységi körömből fakadóan, de a történelemből leszűrt meggyőződéseim okán is, hogy ugyanis a történelmi események sohasem abban az irányban alakulnak, amerre résztvevők kívánnák terelni őket, mindig idegenkedtem a politikától, és mindig kártékonynak tartottam a társadalom szerveződésére nézve, ha a tudomány emberei, akiknek elfogulatlan szakembereknek kellene lenniük, beavatkoztak a politikai harcba. Soha egyetlen pártnak sem voltam tagja.” Sok évvel később, letartóztatása után, a kihallgató tiszt koncepciós vádjaira válaszolva ugyanezt ismétli meg, a kihallgatási jegyzőkönyv tanúsága szerint ironikus éllel: „Én, Pavel Alekszandrovcics Florenszkij professzor, az elektrotechnikai anyagtan szakértője, egy XIV. századi lelkes középkori gondolkodó politikai nézeteit vallom...”

1918: A Troica-Szergijev kolostor művészeti emlékeinek és régiségeinek védelmére alakult hivatalos bizottság tag-

ja lesz. A bizottság feladata a kolostor államosított, ám a polgárháború zavaros éveiben a szétrablás és megsemmisülés veszélyének fokozottan kitett történeti és művészeti anyagának leltárba vétele és múzeumi kiállításának előkészítése. Ekkor dolgozza ki Florenszkij az „élőműzeum” koncepcióját, amely az életet és a művészetet egyesítő századfordulós művészeti mozgalmak („életművészet”, „életépítés”, „Gesamtkunstwerk”, „utcaművészet”, „liturgikus művészet”) eszményének aktualizálása volt egy sajátos kulturális területen. Az „élőműzeum”, amelynek elvi koncepcióját *A liturgia mint a művészetek szintézise* (‘Hramovoje gyejsztvo kak szintyez iszkussztv’) című, a szóban forgó bizottság előtt tartott előadásában fejt ki, arra épült, hogy minden egyes műtárgyat az őt életre hívó és éltető közegben (tehát nem attól elválasztva, nem izoláltan, vagyis nem a templomból a múzeumba átszállítva) kell bemutatni: „A múzeumok decentralizálása, a múzeum kivitele az életbe és az élet bevitele a múzeumba, a múzeum mint élet a nép számára, amely fejleszti és neveli a nap mint nap mellette elhőmpölygő tömegeket – ezek a múzeumi reform jelszavai, amelyeket szembe kell szegezni a kulturális közelmúlt legrosszabb örökségével, azzal, amely csakugyan rászolgál a «burzsoá» jelzőre.” Nyilvánvaló, hogy a forradalom korának különös és nemforradalmárokat is magával ragadó érzületén és szóhasználatán túl, Florenszkij az „élőműzeum” modelljének propagálásával azt akarta elérni, hogy az ikonok és a kegytárgyak a helyükön maradjanak, ott, ahol és amiért létrejöttek és ahol e funkciójuk szerint, tehát liturgikusan használják őket: a Troica-Szergijev kolostorban.

1921-től a VHUTEMASZ (Viszsije Hudozsesztvenno-Tyehnyicseszkije Masztyerszkije, azaz Felsőfokú Képzőművészeti és Technikai Tanműhelyek) professzora, ahol az avantgárd áramlatoknak elkötelezett fiatal képzőművészek olyan mesterek irányítása alatt tanulnak, mint Kazimir Malevics és Pavel Filonov. Jóllehet Florenszkij szemben áll kora radikális művészeti mozgalmaival, mégis közelíti hozzájuk az a vehemencia, amellyel a szent művészet (ars sacra) védelmében elutasítja az illuzionista, a valóságot a tényleges szubjektív látási élménnyel azonosító realizmust. Az orosz avantgárd művészet kulturális és politikai tagadása („nihilizmusa”) mögött egyúttal jól kivehetően az eszkhatologikus ortodox keresztény hagyomány is munkált. Nem meglepő, hogy az orosz modernnek és az avantgárdok is a primitív művészet, a folklór szemlélet- és ábrázolásmódjához tértek vissza, ahhoz a művészethez, amellyel az ikonfestészetet Florenszkij a legközelebbi kapcsolatba hozza. Innen nézve a VHUTEMASZ-ban tartott előadásai, például *A képzőművészeti alkotások térbeliségének és időbeliségének analízise* (‘Analiz prosztranzstvennosztyi i vremenji v hudozsesztvenno-izobrazityelnih proizvegyenyijah’) vagy *A fordított perspektíva* (‘Obratnaja perszpektyiva’) érthető módon keltettek rendkívüli érdeklődést és lelkesedést a vallási tekintetben általában közömbös és az ortodox Egyházzal szemben jobbra ellenes fiatal baloldali művészek körében.

1921: Az egyházellenes bolsevik agitáció keretében megkezdődnek az első sajtótámadások Florenszkij ellen is. A kolostori műkincsek őrzésére alakult bizottságot egyes cikkekben úgy állítják be, mint az „ortodox Vatikán” létre-

hozásának kísérletét, Florenszkijt pedig azzal vádolják, hogy társaival „idealista koalíciót” (sic!) hozott létre. A vallásellenes agitáció tetőfokán, amikor az Egyház által romolhatatlannak nyilvánított szent maradványokat („moscsi”) kihantolják és közszemlére teszik, az ikonokat pedig tömegével semmisítik meg, fejezi be Florenszkij – mintegy válaszképpen minderre – hosszú éveken át írt *Ikonosztáz* című művét, amely eredetileg *A kultusz filozófiája* című nagyszabású könyv egyik része lett volna, s amelyben éppen azt mutatja be, miféle kapcsolat van a szentek és az ikonok, a romolhatatlan testi maradványok, az ereklyék és a képek között. Az ortodox ikon a legszemléletesebb példája a két világ érintkezésének, amennyiben nem ábrázolása, hanem megjelenése – leplezetlenné válása – a Létnek, láthatóvá válása a láthatatlannak, az igazságnak vagy az igazi realitásnak. Nem véletlen, hogy Pavel Florenszkij ortodoxiát megújító teológiai útkeresésében olyan rendkívüli hangsúlyt fektet az ikon általános vallási és konkrét liturgiai szerepének értelmezésére, hiszen éppen az ikon példáján mutatható be legszemléletesebben és az orosz vallásfilozófiában feltámadó újplatonikus (részben teurgikus) gondolkodással meszesemenő összhangban, hogy miben áll az ortodox kereszténység lényege, az, ami a kereszténység más ágaitól oly élesen megkülönbözteti. Ez a rendkívüli hangsúly és érdeklődés nem csupán a XIX–XX. század fordulójának esztétizáló szimbolista-szecessziós vallásosságához, az ikon merőben esztétikai értékének felfedezéséhez és ennek általános elismeréséhez, a művészettörténeti kutatások fellendüléséhez kapcsolódik, hanem az ortodox kereszténység egész önképéhez, identitásához is, amelyben az ikontisztelet 843-

as győzelme Bizáncban „az ortodoxia győzelmének” napjává vált, az ikontisztelet pedig ilyenformán mintegy az ortodox keresztény identitás alapjává. Innen – tehát a képtisztelet identitásalkotó jelentősége felől – nézve csakugyan úgy áll a dolog, hogy bár a történeti kereszténységről általános-ságban is elmondható, amit egykor Oszip Mandelstam oly mélyrehatóan fogalmazott meg, hogy „a kereszténység hellenizálta a halált”, az eredeti zsidókeresztény hellenizálására Keleten, pontosabban Bizáncban – az Új Rómában – került sor, aminek csak záróakkordja volt az ikontisztelet győzelme és az erősen újplatonikus szellemű ikonteológia létrejötte, amit Oroszország már készen kapott meg, amikor Vlagyimir, a kijevi nagyfejedelem fölvette a kereszténységet. Sok tekintetben találó lenne, ha az egész keleti kereszténységet (az ortodoxiát) görög katolikusnak mondanánk, ahogyan a katolikus, vagyis egyetemes egyház 1054-es kettészakadása után végleg elkülönült nyugati ágat római katolikusnak mondják. Az orosz kereszténység ennyiben valóban nem a római, hanem a hellenizált kereszténység folytatódása, s amikor az egyházi szervezet és liturgikus élet felemás modernizációjának évszázadai után az orosz értelmiség „világi szerzetesrendjéből” kivonuló gondolkodók megtérnek és az egyházat választják, vallásfilozófusokká és papokká lesznek, felfedezik az ortodox tanítás és – a szimbolista művészeti mozgalmak által egész Európában divatba hozott – újplatonikus filozófia között a mély belső összefüggést, akkor valójában az ortodox egyház legsajátabb szellemi hagyományát aktualizálják csupán. Ezt teszi az ikon magyarázatában Pavel Florenszkij is.

Hasonlóképpen szellemi válasz lehetett Florenszkij *Nevek* ('Imena') című névteológiai műve a forradalom névrombolásaira, a városok, utcák, intézmények neveinek, de főleg a keresztneveknek a tömeges megváltoztatására, a régi történelmi nevek és a keresztény naptár neveinek eltörlésére. Az ikon, vagyis a kép problematikája mellett mindig is a név állt Florenszkij kulturologiai érdeklődésének középpontjában. Egyike volt ő a keveseknek, akik az 1910-es években az Athosz-hegyi kolostor szerzeteseitől elindult és Oroszországban is népszerűvé váló névtisztelet („imjaszlavije”) kérdésében egymással ádáz harcban álló teológiai és egyházi táborok közül a névtisztelők („imjaszlavci”) mellett foglalt állást a „névrombolókkal” („imjaborci”) szemben. A Jézus Krisztus nevének istensége, isteni természetének mibenléte körül kibontakozott ádáz vita, mind tárgyát illetően (hogyan van jelen a névben, a képben, a fényben Isten: lényege szerint, személye szerint vagy energiája szerint, amely lényegének funkciója csupán, de nem azonos vele), mind lefolyását és következményeit tekintve a VIII–IX. századi képteológiai harcot és a XIV. századi fényteológiai harcot idézte.

1919–1922: A „hadikommunizmus” idején, az Egyházra, a papokra és a régi orosz értelmiségre nehezedő egyre nagyobb nyomás ellenére, nem emigrál. Nem csatlakozik az 1922-ben kiutasított orosz vallásfilozófusok „hajójához” sem. Elképzelhetetlen számára, hogy elszakadjon hazájától és ne osztozzon népe sorsában. „Azt lehetne mondani – írja ennek kapcsán Florenszkijről rajzolt portréjában az emigráns jóbarátok és eszmetársak egyike, Szergej Bulgakov –, hogy az élet mintegy a Párizs és Szolovki (a láger – Sz. Á.) közötti választást kínálta föl neki, ő azonban a ha-

záját választotta, amely ekkor magában foglalta a Szolovkit is, mert osztozni kívánt a sorsban, mely népe osztályrészéül jutott. Pavel atya organikusán nem volt képes emigránssá válni, ha ezen azt értjük, amit a hazától való szabad elhatározásból fakadó vagy kényszerű elszakadás jelent...” 1920-ban a Moszkvai Egyetemen az elméleti fizika tanszékén tart előadásokat a vasötvezetekről. 1922-ben jelennek meg *Paradoxonok a geometriában* (‘Mnyimosztyi v geometrii’) és *A szám mint forma* (‘Csiszlo kak forma’) című művei, melyekben az einsteini relativitáselmélet logikáját követve jut el a véges világegyetem hipotéziséig, visszatérve Arisztotelész, Ptolemaiosz és Dante föld- és emberközpontú világgépéhez. Mivel matematikai és természettudományos kutatásaiban is a világ lényegi megismerésének vallási szempontja vezérli, nem meglepő, hogy számára a világmindenség végessége reális tény, amelyet nem csupán matematikai formulák támasztanak alá, hanem az egyetemes emberi világgép is: „A relativitás elvét – írta 1924-ben – egyáltalán nem hosszas fontolgatás után fogadtam el, sőt, szinte mindenféle tanulmányozás nélkül, egy csapásra, egyszerűen mert ha halovány formában is, de a világ *másféle* felfogásának fogalmakba öntési kísérlete volt. A relativitás általános elve bizonyos mértékig nem volt más, mint az én saját világról szóló mesém kissé nyers és leegyszerűsített változata.” Florenszkij úgy vélte, hogy a jövő elméleti fizikája, eltávolodva az elvont fogalmiságtól, konkrét képi nyelvet fog alkotni, Goethe és Faraday nyomdokain haladva. 1929-ben V. I. Vernadszkijnek, a „bioszféra” fogalma megalkotójának írt levelében azt fejtegeti például, hogy „a bioszférában vagy talán magán a bio-

szférán létezik egy különleges összetételű anyag, amit pneumatoszférának lehetne nevezni (pneuma – az isteni szellem vagy lélek görög neve – Sz. Á.), amely a kultúra vagy talán a szellem (értsd: szent szellem, szentlélek, pneuma – Sz. Á.) körforgásában vesz részt”. Innen nézve válik érthetővé Florenszkijnek a képvédő Damaszkuszi Szent János „anyag” melletti érvelését idéző lelkes érdeklődése az anyagtan kérdései, mindenféle anyagi átalakulás és anyagi közvetítés iránt, hiszen az anyag szentségének elismerése nélkül nem nyerhet teljes értékű elismerést a megtestesülés, e nélkül pedig az ikon- vagy az ereklyetisztelet sem. Az 1920-as évek elején különféle műszaki területeken dolgozik. Előbb a moszkvai „Karbolit” üzemben, majd a „Glavelektro”-ban hozza létre az anyagtanal foglalkozó első kísérleti laboratóriumot, amelyben a dielektrikumok (az elhanyagolhatóan kis vezetőképességű és ezért szigetelésre különösen jól használható anyagok) kérdéskörét tanulmányozza, amely az első villamos erőművek építéskor vált aktuálissá. Kutatási eredményeit néhány évvel később a *Dielektrikumok és azok technikai felhasználása* című könyvében publikálja. Az elsők egyike, aki a szintetikus anyagok előállítását szorgalmazza. A kémia, az elektronika és más tudományágak területén legalább 12 szabadalmaztatott találmány fűződik a nevéhez.

1929-ig, első letartóztatásig számos szovjet intézményben dolgozik, bekapcsolódik az ország tudományos és kulturális életébe anélkül, hogy levetné papi ruháját, megtagadná papi fogadalmát és elveit. (1920-ban így inti önmagát naplójában: „Soha egy jottányit sem engedni meggyőződésedből. Ne feledd, hogy bármely engedmény

újabb engedményt von maga után, az megint újat, s így tovább, a végtelenségig.”) A tudományos kutatással foglalkozó „pópa” alakja a szekularizált szovjet társadalom nyilvánosságában zavart és csodálkozást kelt, hamarosan pedig durva sajtótámadások céltáblája lesz. Csak a NEP (Új Gazdasági Politika) korszakának (1921–1927) pragmatikusan engedékeny politikai légkörében volt elképzelhető, hogy egy gazdasági szempontból fontos szakembert (egy úgynevezett „szpec”-et) annak ellenére foglalkoztassanak, hogy világnézetileg a „másik oldalon” áll, sőt, egyenesen pap. Ebből az időből származik a történet, miszerint Lev Trockij, a Villamosenergiái Főfelügyelet akkori elnökeként ellátogatva az Elektrotechnikai Intézetbe, csodálkozva kérdezte, ki ez a fehér reverendát viselő professzor, és amikor megtudta, hogy Florenszkij, felkérte, hogy vegyen részt a VIII. elektrotechnikai konferencián, ahol az ország villamosításának tervét, az úgynevezett GOELRO-programot vitatták meg. „Persze jobb lenne, ha nem ebben az öltözékben jönne” – mondta neki. Mire Florenszkij azt válaszolta: „Nem szeghetem meg a fogadalmamat, nem vehetek föl más öltözéket.” Trockij zavarba jött: „Hát, ha nem vehet föl, akkor jöjjön ebben.”

1927-től társszerkesztője a Szovjet Technikai Enciklopédia első kiadásának, amelybe 127 szócikket írt (utóbb, első letartóztatása után éppen ennek az enciklopédiának a főszerkesztője, egy úgynevezett „régiből” próbált közbenjárni Florenszkij érdekében, tudományos teljesítményére és pótolhatatlanságára hivatkozva).

1928 nyarán a piacgazdaságot a politikai pragmatizmusral egyesítő, rövid ideig tartó NEP felgöngyölítésének és a

sztálinista terrorállam kiépülésének egyik első jeleként sok paptársával és régi értelmiségivel együtt Florenszkijt is le tartóztatják és Nyizsnyij Novgorodba száműzik. Három hónap múlva J. P. Peskova befolyásos közéleti személyiség (Gorkij első felesége, 1921-től a Vörös kereszt elnöke, az első és sokáig utolsó jogvédő a Szovjetunióban, sok kiváló értelmiségi kiszabadítója a 20-as és 30-as években) közbenjárására büntetését visszavonják, munkahelyét visszakapja, de amikor visszatér Moszkvába, a totalitárius államot megalapozó és 1929-ben felpörgő államforradalom légkörét a száműzetésnél is rosszabbnak találja: „Száműzetésben voltam, de kátorgán (kényszermunkatelepen) találtam magamat” – mondta a moszkvai viszonyokról.

1931: az Össz-Szövetségi Energetikai Bizottság áramszigetelő anyagokkal foglalkozó irodájának elnökségi tagja. 1932-ben pedig tagja lesz a tudományos-technikai terminusok és jelek egységesítésével megbízott Szovjetunió Munkaügyi és Honvédelmi Tanácsa mellett működő bizottságnak.

1932-ben *A fizika a matematika szolgálatában* (Szocialisztikus eszközök rekonstrukciója i. nauka, 1932. 4. szám) című cikke nyomán, amelyben az elektrointegrátor elnevezésű mechanizmus működési elvét írja le (mely az analóg számítógép prototípusa volt), rágalomhadjárat kezdődik ellene, s ez előkészíti második letartóztatását és perbe fogását, majd koholt vádak alapján történt elítélését.

1933. február 25-ének éjszakáján tartóztatja le az OGPU, mint „professzor-pópát, szélsőségesen jobboldali beállítottságú monarchistát”. Az azóta publikussá vált kihallgatási jegyzőkönyvek a koholt perek előkészítésének klasszikus

módszeréről tanúskodnak: „ellenforradalmi szervezet” létrehozásával vádolják és lelki terrorral kényszerítik a képtelen beismerő vallomás aláírására. 1933. június 26-án a különleges hármass bizottság (trojka) a hírhedt 58. paragrafus alapján tízévi szabadságvesztésre ítéli. Börtön és bevagonírozás után 1933. december 1-jén érkezik meg a kelet-szibériai „Szvobodnij” (‘Szabad’) lágérbe, ahol a BAMLAG tudományos kutató részlegéhez osztják be. A lágérből 1934. február 10-én a Bajkálon túli Szkovorogyinóba kerül, egy talajkutató kísérleti állomásra, amely az örökfagy kérdéskörével foglalkozik. Teljes lendülettel veti magát a kutatásba, számos cikket küld a Tudományos Akadémiának. Anyagot gyűjt egy kihalóban levő kis nyelv – az orocsón – szótárának elkészítéséhez és *Oro* (‘Fohász’) címmel egy lírai poémát is befejez. Itt folytatott kutatásai alkotják az 1940-ben munkatársai, N. I. Bikov és P. N. Kapterov neve alatt kiadott *Az építkezések kérdése az örökfagy talajviszonyai között* (‘Vecsnaja merzlata i sztroityelsztvo na nyej’) című könyv alapját.

1934: távollétében lefoglalják és elkobozzák hatalmas könyvtárát, céduláit és kéziratait, egész addigi élete tudományos munkájának fedezetét, amelyet nagyobb csapásként él át, mint a szabadságvesztést és a lágert: „Egész életemet a tudományos és filozófiai munkának szenteltem, nem ismerve sem pihenést, sem kikapcsolódást, sem élvezeteket. Nemcsak minden időmet és minden erőmet lefoglalta ez az emberiség szolgálatában végzett munka, de szerény keresetem nagyobb részét is az ehhez szükséges könyvek, másolatok beszerzésére, levelezésre stb. fordítottam – írja a BAMLAG-ban folyó építkezés parancsnokának. – Ennek eredmé-

nyeként 52 éves koromra sikerült összegyűjtenem azt az anyagot, amelynek feldolgozása értékes eredményekkel kecsegtetett, mivel könyvtáram nem pusztán könyvek elegez halmaza volt, hanem meghatározott és már végiggondolt témák szerint csoportosított válogatás. Úgy lehetne fogalmazni, hogy a művek félig már készen voltak, ott rejtőztek a kiválogatott könyvekben, amelyekhez a kulcsot egyedül én ismerem. Túl ezen, a könyvekhez rajz-, és foto-gyűjtemény és nagyszámú jegyzet tartozott. De mindez, egész életem munkája, most odavan, mert az OGPU rendelkezésére minden könyvemet, kutatási anyagomat, nyersfogalmazványaimat, többé-kevésbé kidolgozott kézírataimat elvitték a lakásomról. [...] A Moszkva megyei OGPU által hozott 1933. június 26-i keltezésű ítéletemben vagyonekobjzás nem szerepel, ezért könyveim, valamint tudományos és filozófiai munkáim elszállítása, amelyre egy hónapja került sor, súlyos csapást jelentett számomra [...] Az, hogy egész életem munkájának eredménye megsemmisül, számomra a fizikai halálnál is sokkal rosszabb.” 1934 augusztusában J. P. Peskova közbenjárására engedélyezik, hogy családja meglátogathassa őt Szkovorogyinóban. Ez az utolsó alkalom, hogy viszontláthatja szeretteit. 1934 novemberében visszakerül „Szvobodnij”-ba, ahol a láger elkülönítőjében tartják fogva Szolovki-szigetre történő átszállításáig. A Szolovkin, ahol az első és sokáig egyetlen szovjet láger létesült, a „Jodprom” jódipari üzembe kerül. A jód tengeri moszatokból kinyerésének kérdésével foglalkozik, aminek eredménye tucatnyi szabadalmazott találmány és felfedezés.

1937 nyarán, a sztálini „nagy terror”, a tömeges letartóztatások és kivégzések első rettenetes évében a Szolovki lá-

gerrendszer átszervezésének és megszigorításának keretében a „Jodprom”-ot bezárják és Florenszkij átkerül a néhai Szolovki kolostor épületébe. Egyik utolsó, 1937. június 3–4-i keltezésű levelében így számol be ezekről a napokról: „Az utóbbi napokban a hajdani Jodpromban állítottak éjszakai őrségbe, hogy őrizzem a termékeket, amiket magunk állítottunk elő. Itt lehetne dolgozni (például ezt a levelet is itt írom), de az iszonyú hideg a kihalt üzemben, az üres falak és a dühöngő szél, ahogy betör a kivert ablaküvegeken, nem kedvez az írásnak, amint a kézírásomból is láthatod, még a levélírás is nehezen megy jéggé dermedt ujjakkal [...] Megállt az élet, soha nem éreztük még magunkat ennyire elvágva a szárazföldtől. Már hajnali 6 óra van. A közeli patakra egyre hull a hó és a megvadult szél fergeteges hóviharokat kavar. Az üres helyiségekben ki-bechapódnak a szellőztető ablakok. Idehallatszík a sirályok nyugtalanító kiáltása. És most teljes lényemmel átérezem az emberi lény, az emberi cselekedetek és erőfeszítések semmisségét...”

1937 novemberében Florenszkijt feltehetően átszállítják Leningrádba, ahol november 25-én kerül sor ügyének teljesen formális újratárgyalására és a halálos ítélet meghozatalára. Az ítéletet december 8-án hajtják végre: „Az UNKVD Leningrád megyei trojkája által Alekszej Pavlovics Florenszkij elítélt ügyében meghozott halálos ítélet 1937. december 8-án végrehajtásra került, amit jelen jegyzőkönyv tanúsít. K. Polikarpov, az UNKVD Leningrád megyei belbiztonsági főhadnagya.” Pavel Florenszkijt 1958. május 5-én rehabilitálták, de életművének visszatérése hazája és a világ szellemi életének vérkeringésébe még évtizedeket

váratott magára. „Nyilvánvaló, hogy a világ úgy van berendezve, hogy aki adni akar neki, annak szenvedésekkel és üldöztetéssel kell fizetnie ezért” – írta fiának mintegy egész élete summázataként 1937. február 13-i keltezésű levelében Szolovkiról.

* * *

Az *Ikonosztáz* Florenszkij életében nem jelent meg. Bár szakmai körökben már a 60-as években ismert volt, a mű teljes szövegének első megjelenése sokáig váratott magára. Az a mű, amelyet „Ikon” címmel 1969-ben egy anonim párizsi kiadó jelentetett meg Pavel Florenszkij neve alatt, valójában nem hiteles szövegközlés volt, hanem a két fennmaradt gépírásos példány egyike alapján Szergij archimandrita (P. A. Golubcov) által saját használatra és oktatási célra készített kivonat. Az első, elírásoktól és torzításoktól sem mentes szövegkiadás Párizsban jelent meg 1972-ben. A széles körben ismertté vált mű 1985-ös újabb párizsi kiadása és az ezt követő idegen nyelvű fordítások is ezen a pontatlan szövegkiadáson alapultak. Az *Ikonosztáz* 1988-ban megjelent első magyar kiadása a pontatlanságon és elírásokon túl – a kihagyások jelzésével – némileg meg is rövidítette a mű szövegét. Mivel a kézírásos mű és a szerző által gépbe diktált szöveg fennmaradt és javított példányai között eltérések vannak – az egyik gépiratra Florenszkij saját kezűleg ceruzával vitte föl a megfelelő görög szavakat, a szükséges kommentárokat és kiemeléseket, a másikon pedig tollal javított át tizenhét oldalt, nem beszélve a gépiraton található későbbi javításokról –,

komoly szövegkritikai munkára volt szükség ahhoz, hogy a mű első, filológiailag korrektnek tekinthető szövegváltozata létrejöjjön. Ezt a nagy munkát végezte el a Florenszkij családi archívum örököseinek és a Pavel Florenszkij atya szellemi örökségének gondozására létesült Bizottságnak a jóváhagyásával és közreműködésével A. G. Dunajev, aki a mű 1994-es első kritikai kiadását előkészítette, szövegét sajtó alá rendezte és tudományos kommentárokkal, jegyzetekkel látta el. Ezen alapul az *Ikonosztáz* új, teljes és javított második magyar kiadása is, amely értelemszerűen az 1988-as első kiadásból kihagyott szövegrészeket is tartalmazza. Az egyetlen eltérés: az eredeti kéziratban és az ehhez maximálisan hű orosz kritikai kiadásban is folyamatos szöveget a jelen kiadás – a jobb követhetőség kedvéért – alcímekkel tagolja. Ez azonban mégsem jelent igazi eltérést a kritikai kiadás szerkesztőjének intencióitól, hiszen a szóban forgó alcímeket A. G. Dunajevtől kölcsönöztük, aki e címekbe kiemelve próbálta meg rekonstruálni az *Ikonosztáz* gondolati felépítését, csak ezt nem magába a szövegbe emelte be, hanem tartalomjegyzékszerűen a szöveg elé helyezte.

Azóta persze, hogy Pavel Florenszkij jórészt nyersfogalmazványokban, előadásvázlatokban, levelezésekben, jegyzetekben fennmaradt hatalmas életművének e kiemelkedő darabja magyarul is megjelent, elválaszthatatlanul a teológia és a vallástörténet, ezen belül a patrisztika, a bizantinológia iránt megnyilvánuló érdeklődés fellendülésétől, az ortodox kereszténység és az ortodox ikon témakörében is számos alapvető fontosságú ikonteológiai és művészettörténeti forrásmű, monográfia, könyv vált magyarul hozzáférhetővé

(csak a legfontosabbak közül néhány: L. A. Uszpenskij: *Az ikon teológiája*; Christoph Schönborn: *Krisztus ikonja*; Hans Belting: *Kép és kultusz; Szakrális képzőművészet a keresztény ókorban* – Szöveggyűjtemény Bugár M. István szerkesztésében; Valerij Lepahin: *Az orosz kultúra ikonarcúsága*). Ez az új szellemi és textuális környezet nem csupán az *Ikonosztáz* terminológiai „honosítását”, „magyarítását” könnyítette meg, de minden bizonnyal megkönnyíti olvasását, megértését és értelmezését is az ikonteológiában járatlan, de a tárgyat szerető vagy a tárgy iránt érdeklődő olvasónak is.

Budapest, 2005. szeptember 28.

Szilágyi Ákos